

ПРОФЕССОР Ә.ЖҮНИСБЕК – 80 ЖАСТА

МРНТИ 16.00.00

З.М.Базарбаева

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының докторы, профессор
Алматы қаласы, Қазақстан

ӘЛІМХАН ЖҮНИСБЕК ЖАЙЫНДА ҮЗІК СЫР

Аннотация. Мақала профессор Ә.Жүнісбекке арналады. Ә.Жүнісбек – қазақ тілтанымында өзіндік орны бар ғалым. Ол қазақ фонетикасына, орфография мен орфоэпия мәселелеріне, сингармонизм теориясына зор еңбек сіңірген ғалым. Профессор Ә.Жүнісбек жалпы, түркі және қазақ тілтанымындағы сөзқұрауыш (просодика слова) мәселесі; қазақ тіліндегі сингармонизм (үндесім түрленім) заңы; қазақ тілінің артикуляциялық базасы (моделі) құрамындағы артикуляциялық үлгілер; қазақ тіліндегі буын және морфеманың дыбыс құрамы мен желісі (линейная величина); латын әліпбиіне көшу мәселелері; қазақ тілін өзге ұлт өкілдеріне үйрету әдістемесі мәселелерімен айналысады.

Тірек сөздер: ғалым, тіл, просодика, фонетика, орфография, қазақ тілтанымы, сингармология

З.М. Базарбаева

главный научный сотрудник Института языкознания имени А. Байтурсынова,
док.филол.н., профессор,
Алматы, Казахстан

ОТРЫВОК ИЗ ЖИЗНИ АЛИМХАНА ЖУНИСБЕКА

Аннотация. Статья посвящена профессору А. Жунисбеку. А. Жунисбек - ученый, занимающий особое место в казахском языкознании. Он - выдающийся ученый в области казахской фонетики, правописания и орфоэпии, теории сингармонизма. Профессор А. Жунисбек занимается вопросами словообразования (просодика слова) в тюркском и казахском языках: законом сингармонизма (гармонии звуков) в казахском языке; артикуляционными моделями в составе артикуляционной базы (модели) казахского языка; звуковым составом и соотношением слогов и морфем в казахском языке (линейная величина); проблемами перехода на латинский алфавит; методикой обучения казахскому языку представителей других национальностей.

Ключевые слова: ученый, язык, просодика, фонетика, орфография, казахская лингвистика, сингармология

Z.M. Bazarbayeva

Chief Researcher of the A. Baitursynuly Institute of the Linguistics,
doctor of philology, professor, Almaty, Kazakhstan

A SNIPPET OF ALIMKHAN ZHUNISBEKOVA'S LIFE

Annotation. The article is devoted to professor A. Zhunisbekov, scientist who has his unique place in the Kazakh language. He is a scientist involved in Kazakh phonetics, orthography and orthoepy, the theory of synharmonism. Professor A. Zhunisbekov deals with issues of word formation (prosodia of the word) in the world, Turkish and Kazakh languages: the law of synharmonism (harmony) in the Kazakh language; articulation model consisting articulating base (model) of the Kazakh language; sound composition and opinions of the morpheme in Kazakh language; the problems of transition to the Latin alphabet; methods of teaching the Kazakh language to representatives of other nationalities.

Keywords: scholar, language, prosody, phonetics, spelling, Kazakh linguistics, syngarmology.

Өздеріңізге белгілі, бүгінгі отырысымызға арқау болып отырған А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының докторы, профессор Әлімхан ЖҮНІСБЕК 1938 жылы 12 мамырда Оңтүстік Қазақстан (қазіргі Түркістан) облысы, Шәуілдір ауданы (қазіргі Отырар ауданы), Қарғалы аулында дүниеге келген екен. 1955 жылы Түркістан қаласындағы № 19 қазақ орта мектебін бітіреді. Әлекеңнің мектеп бітіруі де өзгеше болды. Бір орысы жоқ ауылдан келген бала Әлекең орыс тілінен қатты қиналады. Сөйтіп он жылдықты күзгі сынға қалып (ол кезде осындай да тәртіп болған), өз қатарынан жарты жыл кейін аттестат алады. Аттестат алған соң, бір жыл кешігіп Шымкент пединститутының физика-математика факультетіне түседі. «Өзім қалай түскенімді білмеймін» деп, Әлекең осы күнге дейін есіне алып күліп отырады. Өйткені екі жыл оқып бір есеп шығара алмапты, екі жыл бойы екі деген бағадан көз ашпапты. Сонымен екінші курсты бітірер алдында бар құжатын жиып алып, пединститутты тастап, Алматы қайдасың деп тартып кетіпті. «Дені сау адам институтты екінші курстан тастап кетеді ме» деп ағайын-жақынның бәрінің ұрысын естіп, ақылын тыңдамай жүре береді.

Сол жылдары оқуға түсу дегеннің қиындығын көпшілік жақсы біледі. Соған қарамай, сәті түсіп 1958 жылы Алматыдағы С.М.Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университеті (қазіргі әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті) филология факультетінің қазақ тілі мен әдебиеті бөліміне оқуға түсіп, 1963 жылы бітіріп шығады. Осы жылдары аттары бәрімізге белгілі тіл мен әдебиет мамандарының алдынан өтеді.

Университет бітірісімен ҚазССР ҒА Тіл білімі институтының (қазіргі ҚР БЖҒМ А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты) Фонетика бөліміне кіші ғылыми қызметкер болып орналасады. Сол табан тірегеннен тапжылмай жарты ғасырдан аса Тіл білімі институтында қалады.

Сол уақыттағы Тіл білімі институтының директоры академик Ісмет Кенесбаев Әлекеңді А.Жданов атындағы Ленинград мемлекеттік университетіндегі (қазіргі Санкт-Петербург университеті) акад.Л.В.Щерба атындағы Фонетика лабораториясына жібереді. 1964-1967 жылдары сонда тәлімгер-зерттеуші болып, өзінің теориялық білімін жетілдірумен қатар, экспериментальды фонетиканың білікті маманы болып оралады.

Ленинград университетінің профессоры Л.Р.Зиндердің ғылыми жетекшілігімен 1969 жылы «Қазақ тілінің дауысты дыбыстары» атты тақырыпқа филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін, 1989 жылы «Түркі тілдеріндегі сөз просодикасы және қазақ тіліндегі сингармонизм» атты тақырыпқа филология

ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін диссертация қорғап шығады. Сол кездегі қалыптасқан дәстүр бойынша жасы елуге жетпей доктор болам деген ерсі қылық көрінетін. Әлекең де сол тәртіппен келе жатқанда, өзінің айтуы бойынша «сары үрпек екі балапан – Көбей Құсайынов пен Ерден Қажыбеков – отызға жетпей доктор болып шыға келеді. Мен осы балақайлардан кеммін бе» деп кешеуілдеп болса да докторлық қорғап шығады. Негізгі бағыты сингармонизм теориясы болады. Жалпы Әлекеңді сингармонизм теориясының бағына жаралған зерттеуші деп түсінеміз. Өйткені сингармонизм жайы жиі аталғанымен, оның теория ретінде қалыптасуына үлкен ықпал етті деп түсінеміз.

Бүгінде проф.Ә.Жүнісбек ғалым ретінде аяғына тұрып кетуіне «Ленинград фонетика мектебінің» тікелей сүйеу болғанын, ұстазы жайлы «тірлігі – тәрбие, білгені – білім, білімі – ғылым болып шәкірттеріне қонып жатушы еді» деп есіне алып, тағдырына ризашылығын білдіріп отырады. Егер Ленинград мектебінің тәлімі болмағанда, менде «қазақ тілінде 42 дыбыс бар» деп жүрер едім деп қояды.

1999 жылы профессор ғылыми атағын алады. Проф.Ә.Жүнісбек – қазақ тілтанымында өзіндік орны бар ғалым. Ол қазақ фонетикасына, орфография мен орфоэпия мәселелеріне, сингармонизм теориясына зор еңбек сіңірген ғалым. Проф. Ә.Жүнісбек жалпы, түркі және қазақ тілтанымындағы сөзқұрауыш (просодика слова) мәселесі; қазақ тіліндегі сингармонизм (үндесім түрленім) заңы; қазақ тілінің артикуляциялық базасы (моделі) құрамындағы артикуляциялық үлгілер; қазақ тіліндегі буын және морфеманың дыбыс құрамы мен желісі (линейная величина); латын әліпбиіне көшу мәселелері; қазақ тілін өзге ұлт өкілдеріне үйрету әдістемесі мәселелерімен айналысады. Сингармониялық бағыт Ә.Жүнісбек еңбектерінің арқасында қалыптасып, ғылыми айналымға түсіп, қалың оқырманға танымал болды. Аталған бағыттың ұстанған принциптері мынадай: сөздік екпін бар жерде тон мен сингармонизм болмайды, тон бар жерде сөздік екпін мен сингармонизм болмайды, сингармонизм бар жерде сөздік екпін мен тон болмайды. Қазақ тілі үндесім (сингармониялық) тіл болғандықтан, оның дыбыс құрамына тән ұғымдар мен атаулардың өз ерекшелігі болады.

Теориялық тілтанымдағы жылдар бойы қалыптасып қалған «еуропаөзімшіл» (европацентристік) бағытқа қарсы алғаш көтерілгендердің бірі болды. Түркі (қазақ) тілдеріне орынсыз танылып келген жаңсақ тілдік бірліктердің басын ашып беруден бастады. Түркі тілдеріндегі сөздік екпін мәселесін шешіп бергенін арнайы атап өтуге болады. Өйткені кешеге дейін түркі тілдерінде сөздік екпін бар екеніне ешкім күманданып көрген жоқ. Оның дәлелі ретінде қорғалған ондаған кандидаттық және докторлық диссертацияларды, монографиялар мен мақалаларды келтіруге болады.

Міне осындай тұтасып тұрған просодикалық ұстанымды жарып шыққан Әлекең болды. Қазақ (түркі) тілінде сөздік екпін деген жоқ дегенді теория-практикалық тұрғыдан дәлелдеп шықты. Ол туралы өзінің ұстазы проф. Л.Р.Зиндер былай деп жазды: «Цельность слова не всегда выражается ударением, как ошибочно считали, а от части и считают некоторые ученые... Многочисленные исследования по фонетике тюркских, монгольских и других языков (особенно работа А.Джунисбекова) убедительно доказали, что в них словесного ударения нет» [Зиндер Л.Р. Теоретическая фонетика немецкого языка]. Мұндай бағаны атақты профессордың аузынан есітудің өзі зерттеу нәтижесінің қаншалықты маңызды екенін көрсетеді. Мен өз басым интонолог ретінде сөздік екпін деп жүргеніміз интонацияның әртүрлі түрленімі екеніне күман келтірмеймін.

Ең бастысы, қазақ тіліндегі (түркі тілдеріндегі) практикалық (фонетикалық) таным деңгейінен аса алмай келе жатқан үндесім (сингармонизм) құбылысының теориялық зерттелімін бастап, үндесім (сингармонизм) теориясының негізін қалады. Мұның өзі қазақ тілтанымның фонетика саласындағы күрделі өзгерістердің басталуына себеп болды. Сингармонизм теориясын жалпы лингвистикалық (общая лингвистика) деңгейге көтерді. Соның нәтижесінде қазақ тілінің дыбыс жүйесін зерттеудің әдістері мен ғылыми аппараты түбегейлі өзгерді. Фонологияның баламасы ретінде сингармологияны, фонеманың баламасы ретінде сингеманы, аллофонның баламасы ретінде аллосингеманы ұсынып келе жатқан да Әлекең болып табылады. Кезінде проф. М.М.Копыленко осы еңбегі үшін Әлекеңді жоғары бағалағанына біз куәміз. Сингармонизм теориясының нәтижесінде қазақ тілінде 75 үндесім, 153 үйлесім дыбыс бар екенін артикуляция-перцепция тұрғысынан дәйекті дәлелдеп шыққанын баса айту керек болады. Осы дыбстардың бәрінің артикуляциялық моделін құрастырып берді.

Қазақ тілінің жасалым негізінің (артикуляциялық базасының) үлгісі (моделі) мен оның сипаттамасын түркі тілтанымында алғаш рет ұсынып отыр. Соның нәтижесінде қазақ тілі дыбыстарының үндесім және үйлесім айтылымының толық артикуляциялық қорын жасады. Ә.Жүнісбек «фонетикалық зерттеудің негізі – артикуляциялық фонетика» болу керек дегенді шәкірттеріне тынбай үйретіп келеді.

Қазақ фонетикасының толық төлаулар (терминдер) сөздігін құрастырды. Сөздіктің ерекшелігі – үнді-еуропа тілдерінде жоқ, қазақ (түркі) тілінде бар фонетикалық құбылыстарға (ұғымдарға) жанадан атаулар беріліп, олар сөздік тізбесіне көптеп енгізілген. Көп жылғы зерттеулерінің нәтижесі «Қазақ фонетикасы» және «Введение в сингармоническую фонетику» деген атпен баспадан шықты. Әлі сиясы кеппеген «Қазақ тіл білімінің мәселелері» атты жиынтық еңбегі енді ғана қолымызға тиіп жағыр.

Қазіргі кезде ол үндесім заңдылығының негізінде компьютер түйmetaқтасын (клавиатурасын) қазақ тіліне икемдеу идеясын ұсынып, оның лингвистикалық негіздемесін жасау үстінде. Егер бұл ой жүзеге асатын болса, онда «үндесім түйmetaқта» (сингармоническая клавиатура) арқылы қазақ мәтін терімін жеңілдету мен жылдамдатудың төте амалы табылады.

Проф. Ә.Жүнісбек қазіргі күн тәртібінде тұрған латын әліпбиі мәселесіне де өз үлесін қосып келеді. («Әліпби ауыстыруды жазу реформасына айналдыру керек» дейді).

Қазақ тілінің мемлекеттік мәртебесін көтеру жолында да ғалым еңбегі аз емес. Орыс мектептеріне арналған оқулықтар мен оқу-құралдарын дайындаумен қатар, балабақшадан бастап, ересектерге дейінгі өзге ұлт өкілдеріне қазақ тілін үйретудің тың әдістемесі (қазақ тілін грамматикасыз оқыту) мен оқу-құралдарын ұсынып келеді. Көпшілікке арналған теледидар сабақтарын дайындап, алғаш жүргізген де өзі болатын. Алматы, Астана, Ақтөбе, Орал, Өскемен, Шымкент т.б. қалалардағы Тіл үйрету орталықтарымен үзбей байланыс жасап, әдістеме дәрістерін өткізіп тұрады. Республикадағы тіл үйрету және әдістеме алмасу семинарларының жұмысын ұйымдастырып, тіл үйрету әдістемелерін орыс тілді мектептер мен мекемелердегі қазақ тілі мұғалімдерінің арасына таратумен келеді. Әдіскер ретінде ұсынып отырған оқу-құралдары компьютер бағдарламаларына жеңіл икемделіп

(«Қазақ тілінің компьютер сабақтары», Астана, 2007), интерактив тақталарына оңай қондырылады (Қазақский язык без грамматики. «Арыс» баспасы, Алматы, 2007).

Ғалымның ғылыми жұмысы ұстаздықпен жалғасып жатыр. Өзі қолғабысын тигізіп жүрген Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің, Түркістандағы Қ-А.Ясауи атындағы Қазақ-түрік университетінің, Өскемендегі Шығыс-Қазақстан техникалық университетінің, Алматыдағы С.Демирел университеті т.б. оқу орындарының ұстаздары мен шәкірттері бүгінгі фонетика ғылымының академиялық жаңалықтарымен дер кезінде танысып отырады. Бүгінде әл-Фараби университетінің шәкірттеріне дәріс беруді жалғастырып келеді.

Ғалым қаламынан 200-ге тарта ғылыми еңбектер, 15 шақты әдістемелік және оқу-құралдар жарияланып, қазақ тілінің көрнекі ойын-құралдары құрастырылған, ғылыми жетекшілігімен 2 ғылым докторы және 15 ғылым кандидаты дайындалған. Қазақ тілінің өзекті мәселелері бойынша бұқаралық ақпарат құралдарында ойын білдіріп, пікір-сайысқа араласып, «дөңгелек үстелдерге» үзбей қатысып тұрады.

Проф. Ә.Жүнісбек – әр жылдары Халықаралық ИНТАС қорының Халықаралық «Сорос-Қазақстан» қорының Аджип ККО компаниясы гранттарының иегері, Қазақстанның «Ұлттық жаңғыру» бағдарламасына атсалысып келеді.

2007 жылы Қазақстан Республикасы Білім және Ғылым министрлігінің «Қазақстан Республикасының ғылымын дамытуға сіңірген еңбегі үшін» төс белгісімен, ал 2011 жылы «Ерен еңбегі үшін» медалімен марапатталды.

* * *

Әлекең ғалым ретінде Қазақстанға ғана емес Түркі әлеміне де танымал. Әлекең нағыз ғалым, әрі ерекше адам. Ерекшелігі ретінде айтарым кеңес кезінде бізді көгөніс жинауға колхозға жіберетін. Сол кезде қыздардың барлығы Әлекеңнің тобында болуға тырысатын. Өйткені Әлекең алма тере жүріп, жұмысты жеңілдету үшін әзіл-қалжың айтып, қызықты әңгімелер айтып, барлығын күлдіртіп жүретін де жұмыстың қалай біткенін білмей қалатын. Яғни өзінің сондай қасиетімен бәрін өзіне тартатын.

Әлекеңді біз жақсы асаба ретінде де танимыз. Институтта өтетін жиын-тойларды өзі басынан аяғына дейін басқарып, барлығының көңілінен шығады. Өзі айтқандай, Әлекең әрқашан бастықтардың жанында жүреді. Қазірдің өзінде бірін күйеу бала деп қалжыңдаса, бірін аға, іні, дос ретінде әрқашан сыйласып жүреді.

Кезінде Әлекең Көбей Шахметұлымен де, Нұргелді Уәлиұлымен де өте жақын дос болып, үшеуі шетелге іссапармен барып, жалпы ғылымда да өмірде де бір-бірінен ажырамай жүріп жұмыс атқаратын. Сол кездері жастар Көбекеңді ұжымның басы, Нұрекеңді ұжымның жүрегі, ал Әлекеңді институттың жаны деп айтатын.

Біз үшін Әлекең мәрт, жомарт, жайсаң жан. Өйткені ол кісінің бойынан осындай адам бойында бола бермейтін жақсы қасиеттерді көріп жүрміз. Сондай-ақ Әлекеңнің бойындағы тағы бір жақсы қасиеттерінің бірі жан-жағына шуағын шашып, жастарға әзіл-қалжыңымен үлгі-өнеге көрсетуінде. Қазірге дейін жастармен бірдей жүріп, өзінің қажыр-қайратының арқасында институттың қандай жұмысы болса да белсене араласып, шаршамастан еңбек етіп келеді. Әсіресе қазіргі елбасының бастамасымен жүзеге асырылып жатқан, қазақ жазуының латын әліпбиіне өтер тұсында белсенділік

танытып, газет беттерінде мақалалар жазып, телеарналарда өз ойын ашық айтып, өзіндік позициясын ұстанып сұхбаттар беріп жүргенін де барша жұрт жақсы біледі.

Әлекеңді біз қазіргі заманның белсенді қайраткері деп білеміз. Өйткені Әлекең іссапарда өте көп жүреді. Бір күні Атырауда жүрсе, екінші күні Қостанайда болады. Сондықтан Қазақстанның қай өңіріне барсаңыз да Әлекеңді танымайтын адам жоқ. Жүрген жерінде нұрын шашып, көп адамды маңайына жинап жүреді. Өзі ширақ, шаршамай үйінен институтқа дейін жаяу жүреді. Неге жаяу жүресіз десек, жаяу жүрген пайдалы, бойына қан жүріп, терлеп рақаттанып қаласың дейді. Біздің Әлекең институтқа демалуға келеді. Өйткені жастардың арасында жүріп, қуат алады.

Бір жылдары институтымызда ақша болмай, жастар жағы қиналып, қарызға ақша сұрағанда ақша бергенін де білеміз. Қарызға деп сұраса, «жоқ қарыз дегенді айтпа» деп жастарға қол ұшын беретін. Ол кездері Әлекеңнің қорында әрқашан ақша тұратын. Жастардың жағдайына көп көңіл бөліп, жұмысқа келерінде ыстық бауырсақ әкеліп, институт жастарын қарық қылатын да біздің Әлекең. Біз қалжыңдап «Әлеке, қашан бауырсақ пісіріп үлгердіңіз?» дегенде таң атпай пісірдім, қарандаршы әлі ыстық дейді, кей кездері құймақ әкеліп, «бүгін бауырсақ пісірейін десем, қамырым ашымай қалыпты» деп те қалжыңдайтын да біздің Әлекең.

Әлекеңнің табиғи болмысындағы шынайы адами қасиеттерін ерекше бағалаймыз әрі үлгі тұтамыз. Өйткені Әлекең үлкендермен қалай сөйлесу керектігін, жастар арасында өзін қалай ұстап, қалай сөйлеу керек екенін жақсы біледі. Әлекеңді осыдан 20-30 жыл бұрын қалай көрсек, қазір де еш өзгермеген, сол ширақ қалпында. Әзірге шаршап-шалдыққан түрі байқалмайды. Міне бүгінгі күнде сексеннің сенгіріне шыққан Әлекеңді мерейтойымен құттықтаймыз. Әлі де болса сіздің ғылым жолындағы шығармашылығыңыз шарықтай береді деп сенемін. Сіздің шығармашылығыңызға зор табыс, отбасыңызға амандық, деніңізге саулық тілеймін. Осылай арамызда аға болып, жол көрсетіп, үлгі болып жүре беріңіз деп тілек білдіремін.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1]. Жүнісбек Ә. «Қазақ тілінің дауысты дыбыстары». – Алматы, филол. ғыл. канд. дисс. 1969 ж.

[2]. Зиндер Л.Р. Теоретический курс фонетики современного немецкого языка: учебник- М.: Академия, 2003. –156 с